

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ МОДАЛЬНОСТІ В ТУРЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Сорокін С.В.

Київський національний лінгвістичний університет

The article deals with the functional-semantic field of modality in modern Turkish. In the article there have been investigated categories of modality and aspect, described the essence and substance of the category of modality in Turkish from the point of view of its communicative peculiarities, distinguished the nuclear and outlying elements of the functional-semantic field of modality, investigated the principles of interaction of the functional-semantic fields of modality, temporality and aspectuality, differentiated the set of modal functions relevant for modern Turkish. The investigation has been fulfilled on the basis of the comparative method: the phenomena and facts that belong to the FSF of modality in Turkish has been compared with the equivalent phenomena and facts in Ukrainian. The basis of the investigation made is also the functional method of the description of the language phenomena which integrates the anthropocentric, linguocognitive and linguocultural approaches.

Модальність являє собою широку за змістом й обсягом семантичну категорію, яка, поряд з категоріями темпоральності й аспектуальності, є базовим елементом, на якому ґрунтується фактично вся система сучасної турецької мови. Названі семантичні категорії лежать в основі відповідних функціонально-семантичних полів (ФСП) – темпоральності, аспектуальності й модальності, що в свою чергу об'єднуються в межах темпорально-аспектуального комплексу, якому було присвячено кілька наших попередніх досліджень [Сорокін 2003; Сорокін 2005].

Категорія модальності у вітчизняному мовознавстві (насамперед русистичі й україністичі) традиційно сприймається як багатоаспектне семантичне явище, під яким мають на увазі і відношення змісту висловлення до дійсності, і весь спектр комунікативної спрямованості речення (класифікація речення за метою висловлення – повідомлення, питання, спонування), протиставлення речень за ознакою ствердження / заперечення, а також суб'єктивну оцінку мовцем висловлюваного [ЛЭС 1990: 303; ЕУМ 2000: 338]. Щодо турецької мови, то її дослідники в принципі не зосереджувалися на перелічених аспектах і вважали модальність категорією насамперед морфологічною, у зв'язку з чим уже протягом багатьох десятиліть вітчизняна тюркологічна наука традиційно диференціює так звані форми суб'єктивної модальності (її показником є афікс *-miş*), стверджувальної модальності (її показником є формант *-dir*) й умовної модальності (її показником є експонент *-se*). Не можна сказати, що категорія модальності в турецькій мові взагалі не привертала до себе увагу тюркологів: у статтях, присвячених тим чи іншим аспектам категорії часу, у підручниках турецької мови згадується про модальність [Любимов 1949; Кононов 1956; Любимов 1970; Аровина, Сурова 1974; Кононов 1980; Халимоненко 1997; Кузнецов 2000], однак названа категорія всіма тюркологами сприймається на диво однозначно, і жоден науковець-тюрколог не побачив усієї її внутрішньої суперечності. Традиційний для вітчизняної тюркології підхід не відображає весь спектр функціонування категорії модальності в сучасній турецькій мові, а штучно замикає її в межах декількох формальних засобів, які в певних випадках справді її реалізують. Крім того, саме виділення форм суб'єктивної та стверджувальної модальності в окрему граматичну (морфологічну) категорію є безпідставним і недоцільним, про що йтиметься нижче.

У зв'язку з викладеним вище можемо відзначити, що **актуальність** дослідження категорії модальності й, відповідно, ФСП модальності в турецькій мові обґрунтовується наявністю істотних прогалин у традиційно прийнятому в тюркології підході до названої категорії, а саме недостатньою вивченістю багатьох аспектів категорії модальності, існуванням явно помилкових класифікацій засобів її реалізації, браком теорії модальних функцій, недослідженістю ролі категорії модальності в межах ФСП темпоральності й аспектуальності (розмежування категорії модальності, з одного боку, і категорій темпоральності та аспектуальності, з другого боку), відсутністю теорії ФСП модальності в турецькій мові. Весь цей комплекс проблем має істотне значення для визначення функціонально-комунікативних характеристик темпорально-аспектуального комплексу турецької мови; він має також і прикладне значення, зокрема, для практики перекладу з турецької мови на українську й навпаки, методики викладання турецької мови, створення комунікативних граматики турецької мови тощо.

Метою статті є визначення сутності й функціонально-комунікативних характеристик категорії модальності в турецькій мові, що, відповідно, вимагає розв'язання низки завдань, а саме: 1) визначення сутності та змісту ФСП модальності в турецькій мові; 2) визначення набору формальних засобів, які входять до складу ФСП модальності й є реалізаторами відповідної категорії; 3) розв'язання проблеми категорії способу в турецькій мові; 4) визначення принципів взаємодії ФСП темпоральності, аспектуальності й модальності, особливостей впливу категорії модальності на реалізацію темпоральних й аспектуальних функцій у процесі комунікації; 5) виведення набору модальних функцій у межах ФСП модальності й визначення принципів їх реалізації в процесі комунікації.

Методологічною основою дослідження є двоспрямований функціональний метод вивчення мовних явищ та фактів, теорія функціонально-семантичних полів [Бондарко 1983; Бондарко 1984; Бондарко 2002], принцип "асиметричного дуалізму" мовного знака С.О.Карцевського [ЛЭС 1990: 565]. Функціональний метод, який ми використовуємо в нашому дослідженні, інтегрує в собі низку методологічних підходів, як-от: антропоцентричний, лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний підходи [Sorokin 2003]. Ключовим вихідним принципом дослідження є визнання наявності значних відмінностей у способах концептуалізації явищ і фактів навколишньої дійсності між представниками різних етносів, які відображені в когнітивній базі кожного етносу й, відповідно, в індивідуальному когнітивному просторі кожного представника цього етносу [Красных 2002], а також визнання релевантності "людського чинника" під час вербалізації фрагментів реальності (антропоцентричний підхід) [Штелинг 1996; Кубрякова та ін. 1991]. Ключовими в поняттєвому апараті представленого дослідження є поняття концепту (під ним мається на увазі фрагмент екстралінгвальної дійсності, закріплений у когнітивній базі етносу, який вербалізується за посередництвом певних формальних засобів), а також поняття фрейму як сукупності однотипних концептів. Іншим методом, який використовується в дослідженні, є порівняльний метод, який дозволяє шляхом порівняння фактів та явищ турецької мови з відповідними фактами та явищами української мови, прийнятої як базової в дослідженні, виявити подібності та відмінності між досліджуваними системами в обох мовах.

Найбільш істотною теоретичною проблемою в межах темпорально-аспектуального комплексу сучасної турецької мови є визначення сутності категорії модальності. Спираючись на значний пласт опрацьованого фактичного матеріалу, можемо стверджувати, що модальність у турецькій мові – це семантична категорія, яка означає ставлення мовця до предмета висловлення, його інтерпретацію явищ і фактів навколишньої дійсності й вибір відповідних формальних засобів для вербалізації певних фрагментів екстралінгвальної дійсності *відповідно до закріплення у його когнітивному просторі фреймів і концептів*. Ми розглядаємо модальність як винятково епістемічну (суб'єктивну) категорію, яку не протиставляємо, на відміну від загальноприйнятих дефініцій, деонтичній (об'єктивній) модальності [Майсак, Татевосов 1998: 266] як релевантній для турецької (утім, як і для будь-якої іншої) мови семантичній категорії. Так звана "об'єктивна модальність", тобто сутнісна характеристика дії як фактичної (такої, що відбувається в реальному світі) чи контрфактичної (такої, що не відбувається в реальному світі), є універсальною

семантичною категорією на відміну від власне категорії (суб'єктивної) модальності, яка різною мірою реалізується в різних мовах, у зв'язку з чим ми можемо дихотомічно диференціювати мови світу на "модальні", в яких модальний компонент має ключове або, принаймні, важливе значення в межах висловлення, й "немодальні", для яких, відповідно, модальний компонент має другорядне значення. Так, якщо ми порівнюватимемо українську й турецьку мови, можемо дійти висновку, що під час вибору з-поміж усієї різноманітності однотипних за своїми функціями формальних засобів того чи іншого варіанта (наприклад, видо-часової форми, яка позначає дію однієї часової площини, або аспектуального варіанта тощо) в українській мові модальний чинник фактично не задіяний, за винятком кількох незначних випадків, як-от вибір одного з двох аспектуальних варіантів – доконаного чи недоконаного виду – під час позначення деяких аспектуальних ситуацій (наприклад *Він декілька разів стукав у двері, але йому не відчинили* і *Він декілька разів постукав у двері, але йому не відчинили*), тоді як у турецькій мові розрізнення багатьох форм, зокрема видо-часових, аспектуальних та ін., відбувається на модальному рівні – рівні інтерпретації мовцем ситуації, що є предметом висловлення. Отже, можемо підсумувати: турецька мова належить до мов з превалюванням модального компонента ("модальна мова"), так само, як і деякі інші мови, наприклад, мови лезгінської групи нахо-дагестанських мов – цахурська та інші [Майсак, Татевосов 1998], а українська – до мов, де модальна ознака є рецесивною ("немодальна мова"). У турецькій мові вся система темпорально-аспектуального комплексу "пронизана" категорією модальності, і використання в процесі комунікації того чи іншого формального засобу – видо-часової, перифрастичної тощо форми – значною мірою залежить від категорії модальності, оскільки для всіх форм, які реалізують темпоральні та аспектуальні функції, релевантним є модальний компонент.

Категорія модальності в турецькій мові може реалізовуватися за посередництвом низки граматичних (морфологічних) та, рідше, лексичних засобів (часто в їхній комбінації одне з одним), однак істотним є те, що модальність, на відміну від власне граматичних або лексичних категорій, не може бути представлена у вигляді певної морфологічної парадигми або у вигляді переліку словотворчих афіксів, за посередництвом яких ця категорія утворюється. Категорія модальності реалізується насамперед у висловленні; вона пов'язана з наявністю певного контексту, комунікативної ситуації, саме тому ми відносимо її до категорій семантики висловлення: у турецькій мові жодне вербальне (з дієсловом-присудком) висловлення не може бути позбавлене категорії (епістемічної) модальності на відміну від, як ми зазначали вище, висловлення в українській мові.

Категорія модальності лежить в основі відповідного ФСП і виражається передусім за посередництвом синкретичних видо-часових форм, які реалізують одночасно й темпоральні та аспектуальні функції. Разом з тим, категорія модальності з погляду своїх функціонально-комунікативних характеристик може бути дихотомічно членована на такі складові: 1) власне категорія модальності, в основі якої лежить сукупність модальних функцій (про них ітиметься нижче) і яка являє собою ядро ФСП модальності; 2) категорія модальності, в основі якої лежить набір темпоральних й аспектуальних функцій і яка перебуває на периферії ФСП модальності й реалізується лише у зв'язку передусім з аспектуальними й рідше темпоральними функціями (периферійний маргінальний елемент ФСП модальності).

У межах ФСП модальності важливим є проведення демаркаційної межі між модальністю як семантичною категорією, в основі якої лежить явище інтерпретації мовцем фактів і явищ екстралінгвальної дійсності, і категорії аспекту, яка не входить до ФСП модальності й не пов'язана з інтерпретативним моментом. Категорія аспекту в турецькій мові має граматичне вираження й існує в чотирьох фактичних реалізаціях – ствердження, заперечення, можливість і неможливість – і формально виражається за посередництвом відповідних афіксів, які розташовуються після основи дієслова. Категорія аспекту, на відміну від категорії модальності, може бути властива не лише висловленню, а й окремому дієслову, у зв'язку з чим ми визнаємо її не семантичною, а граматичною категорією, порівняймо: *уартак – робити, уартатак – не робити, уарабилmek – могли зробити, уаратак – не могли зробити*. Додамо, що, на відміну від описаного вище

й характерного для вітчизняної тюркології підходу [Кононов 1956; Аровина, Сурова 1974; Кузнецов 2000] в традиційних для турецького мовознавства джерелах, категорія аспекту не розглядається як гомогенна дієслівна категорія, а представляється на ґрунті формалістичного дихотомічного членування – стверджувальний і заперечний аспекти відмежовуються від аспектів можливості й неможливості; останні представлені як різновид аналітичних форм [Adigüzel 1994; Gencan 1966; Gencan 2001; Hengirmen 1999]. Категорії аспекту в українській мові як такої немає: значення дієслівного заперечення, можливості, неможливості тощо для української мови реалізується низкою гетерогенних – граматичних, лексичних – засобів.

Вище ми згадували, що традиційне мовознавство вважає, що найбільш релевантною для категорії модальності є дихотомія “об’єктивна модальність – суб’єктивна модальність”. В основі цього погляду лежить, зокрема, думка Ш.Баллі [1955], який стверджував, що будь-якому висловленню властиве протиставлення фактичного змісту (диктуму) й індивідуальної оцінки мовцем викладених фактів (модусу). З цим твердженням Ш.Баллі важко не погодитися, проте сумнівно видається доцільність об’єднання двох у корені відмінних семантичних категорій у межах одного поняття, оскільки деонтична модальність пов’язана з явищами об’єктивної дійсності й не залежить від індивідуальної позиції мовця, тоді як в основі епістемічної модальності перебуває “людський чинник”; ці дві категорії не можна назвати навіть опозиційними, оскільки вони доволі опосередковано відносяться одна до одної. За поширеною дефініцією, на граматичному рівні основним виразником деонтичної модальності є категорія способу, яка реалізує відношення дії до реальності, а саме – на матеріалі турецької мови – градацію значень за діагоналлю “реальність-гіпотетичність-ірреальність” (індикатив-кон’юнктив), “реальність-наказовість” (індикатив-імператив), “реальність-бажання-інтенція” (індикатив-дезидератив), “реальність-необхідність-зобов’язання” (індикатив-облігатив). Насправді в основі п’яти способів, які диференціюються в сучасній турецькій мові, лежить переважно формально-структурний принцип, дуже мало підкріплений принципом функціонально-семантичним. Це підтверджується тим фактом, що значення так званих непрямих способів перехреснюються як взаємно, так і зі значеннями індикативних форм. Крім того, деякі спроби виділити в системі способів турецької мови й інші складові, наприклад, потенційний спосіб [Любимов 1970], доводять, що традиційно визнана класифікація не є абсолютною. Порівняймо такі спроби в англійській мові [Штелинг 1996]. Саме тому диференціація категорії способу як такої є актуальною насамперед на початковому етапі функціонального дослідження (рух від форми / засобу до змісту / функції), а в подальшому, під час другого й основного етапу (рух від функції до сукупності засобів її реалізації), ключовим елементом є визначення набору модальних функцій і засобів їхньої реалізації під час комунікації.

Загальноприйнятою є думка, що індикатив реалізує реальну (фактичну) модальність, а інші способи – контрфактичну модальність, а сама категорія способу є граматицізованою модальністю [Майсак, Татевосов 1998: 266]. Проте поділ способів на дві частини на основі згаданого принципу “фактичності / контрфактичності” є дискусійним, зважаючи передусім на викладені нижче позиції.

1. Не всі індикативні форми позначають реальну дію. Так, аорист може позначати футуральну дію вірогідну / можливу, але зовсім не факт, що така дія буде реально здійснена в майбутньому. Футурум може позначати майбутню дію інтензивну, але не факт, що інтенція мовця дійсно буде реалізована в майбутньому. Невизначений імперфект може позначати дію малореальну або й нереальну – залежно від комунікативної ситуації, зокрема й перебувати в аподозисі умовної конструкції. Абсентивні видо-часові форми реалізують різнопланові концепти, пов’язані з чужослівністю, що саме по собі маніфестує сумнів у тому, що дія реалізується в реальності. Крім того, твердження, що індикатив, як і будь-який інший спосіб, є основним засобом реалізації категорії модальності, жодним чином не відповідає дійсності, оскільки індикативні форми реалізують насамперед темпоральні функції – локалізація дії в одному з п’яти часових відтинків (передминулий – минулий – теперішній – передмайбутній – майбутній), а також аспектуальні функції. Реалізація ж за посередництвом індикативних форм модальних функцій є вже наслідком їхніх темпорально-аспектуальних характеристик.

2. Не всі так звані непрямі способи справді позначають контрфактичну дію, наприклад, імператив взагалі випадає з традиційної класифікації, оскільки є основною серед усіх непрямих способів граматичною формою, яка не реалізує інформативну функцію – повідомлення адресантом адресатові про певне явище, факт екстралінгвальної дійсності. Прототиповим значенням імператива є наказ, таким чином, він реалізує передусім імпресивну функцію. Майже те саме можна сказати й про дезидератив, прототиповим значенням якого є висловлення бажання мовця щодо виконання ним самим або іншою (другою або третьою) особою певної дії. У семантичній структурі дезидератива інформативна функція (повідомлення адресанта адресатові про своє бажання щодо виконання дії) перехрещується, особливо стосовно другої та третьої осіб, з імпресивною функцією (функцією впливу на адресата або за посередництвом адресата на іншу – другу або третю – особу).

3. Основною функцією дезидератива є позначення спонтанно-інтентивної дії – “дія як порив” [Любимов 1970: 62; Сорокін 2005-2: 178], отже, з погляду своїх функціонально-комунікативних характеристик дезидератив у першій особі однини й множини в багатьох випадках є кореферентний футуруму, який традиційно відносять до системи індикативних форм.

4. Підведення граматичних форм, що входять до темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, під апріорну бінарну схему – “прямі-непрямі способи” – спричиняє диференціацію умовного способу, до якого входять лише ті умовні форми, які позначають нереальну або малореальну умову; натомість форми, які позначають реальну умову і які з формального та функціонально-семантичного поглядів є повністю аналогічні тим, що входять до умовного способу, опиняються в системі індикатива. Звідси й неправомірне виділення в турецькій мові так званої умовної модальності як окремої морфологічної категорії. Цей список можна й продовжити, але висновок з перелічених фактів один: об’єднання розрізнених з функціонального погляду форм у системі індикатива є безпідставним, відтак виділення самого індикатива в системі способів є недоцільним. Виходячи з цього, можемо відзначити: з формально-семантичного погляду доцільним є диференціація в межах системи турецької мови таких дієслівних форм, як дезидератив (з прототиповим значенням спонтанної футуральної дії – “бажання як порив”), облігатив (з прототиповим значенням “моральне зобов’язання щодо виконання дії”), кон’юнктив (з прототиповим значенням “дія, пов’язана з умовою”) й імператив (з прототиповим значенням “наказ до виконання дії”) не як системи способів, протиставлених індикативу, а саме як системи дієслівних форм, об’єднаних з видо-часовими формами. З погляду функціональної (комунікативної) граматики доцільним є представлення в межах ФСП модальності лише епістемічної модальності; натомість так звана деонтична модальність має розглядатися в межах відповідних ФСП – імпресивності (наказ, прохання, вплив на співрозмовника яким-небудь чином), кондиціональності (вираження умови), оптативності (вираження бажання) і т. ін.

Таким чином, можемо дійти висновку: характер речення як такого, що позначає фактичну (реальну) або контрфактичну дію, є його об’єктивною властивістю, як, наприклад, наявність у реченні пропозиції, пресупозиції тощо, проте включення значення фактичності / контрфактичності до сфери категорії модальності є помилковим. Реалізація названих значень у мові здійснюється переважно за посередництвом дієслівних форм, які входять до складу категорії способу, проте дихотомія згаданої категорії на прямі (реальні) й непрямі (ірреальні) способи явно не відповідає реальному стану речей; саме тому доцільним було б виведення так званої “об’єктивної модальності” за межі граматики. Разом з цим вважаємо недоцільним виділення категорії способу як окремої граматичної категорії, функцією якої є реалізація категорій “об’єктивної” і “суб’єктивної” модальності, – доцільніше було б говорити про окремі дієслівні форми (для турецької мови – видо-часові форми, дезидератив, кон’юнктив, імператив, облігатив), основною функцією яких є позначення дії, причому така дія залежно від конкретної комунікативної ситуації може бути реальною або ірреальною, фактичною або контрфактичною.

Як зазначалося вище, категорія модальності може бути представлена у вигляді бінарної опозиції: 1) власне категорія модальності, в основі якої лежить сукупність модальних функцій і яка являє собою ядро ФСП модальності; 2) категорія модальності, в основі якої лежить

набір темпоральних й аспектуальних функцій і яка перебуває на периферії ФСП модальності й реалізується лише у зв'язку передусім з аспектуальними й рідше темпоральними функціями. Пояснимо детальніше, про що йдеться в даному контексті, й почнімо з другої групи – модальність як периферійний елемент відповідного ФСП, який перебуває в перманентній взаємодії з ФСП темпоральності й аспектуальності. У турецькій мові, так само, як і в інших мовах, категорія темпоральності реалізується насамперед за посередництвом низки часових (видо-часових) форм. Щодо категорії аспектуальності, вона реалізується як за посередництвом тих самих, що й у випадку з темпоральністю, видо-часових форм, так і за допомогою низки аналітичних форм, які, згідно з традиційною дефініцією, називаються перифрастичними [Михайлов 1965], а також декількох аналітичних форм. Видо-часові форми належать до класу синкретичних, а перифрастичні й аналітичні – дискретних засобів реалізації категорій темпоральності й аспектуальності.

Категорія модальності в її взаємодії з ФСП темпоральності й аспектуальності стосується переважно синкретичних (видо-часових) форм турецької мови. У турецькій мові кількість видо-часових форм є доволі значною (за найменшими підрахунками, їх налічується 56 [Любимов 1970: 44]); кожна з таких форм володіє прототиповим значенням і низкою дотичних до нього значень, які отримують конкретну реалізацію в даній комунікативній ситуації, набуваючи певної функції у вигляді реалізації того чи іншого концепту. Фактично всі концепти, які позначаються за посередництвом видо-часових, видових й інших форм, що входять до складу темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, можуть бути згруповані в межах фреймів за принципом бінарних або еквіполентних опозицій. При цьому відмінності між концептами, згрупованими у фрейми, можуть бути дуже незначними, тому вибір котроїсь з видо-часових форм для використання в певному конкретному висловленні залежить від модального компонента – інтерпретації мовцем позначуваної екстралінгвальної ситуації. Як приклад наведемо фрейм теперішньої дії [Сорокін 2003-1], до якого входять такі концепти: теперішня дія, що відбувається в момент мовлення, – тривала, прогресивна (позначається за посередництвом презенса або прогресива), теперішня дія, яка відбувається в теперішньому відтинку часу, але не обов'язково в момент мовлення, – континуальна, регулярна / хабітативна (може реалізовуватися за посередництвом презенса, аориста або прогресива). З погляду своїх модальних характеристик усі названі концепти є суб'єктивно наповненими, оскільки вибір котрогось з перелічених формальних засобів для позначення даного конкретного концепту залежить від "людського чинника".

Усі концепти, які реалізуються за посередництвом видо-часових форм турецької мови, з погляду своїх темпоральних характеристик групуються у вигляді 5 фреймів: фрейм давноминулої дії, фрейм минулої дії, фрейм теперішньої дії, фрейм передмайбутньої дії, фрейм майбутньої дії. У кожному з названих фреймів виділяється сукупність відповідних концептів, які часто відрізняються один від одного на аспектуальному рівні. І якщо локалізація певної дії в котромусь відтинку часу лише в незначній кількості випадків пов'язана власне з модальністю – інтерпретативним моментом, то розмежування аспектуальних варіантів, які відрізняють однотипні концепти (ті, що належать до одного й того самого фрейму), пов'язане в цілому з модальним компонентом. У цьому й виявляється взаємодія категорії модальності, що є периферійним елементом відповідного ФСП, з ФСП темпоральності й аспектуальності.

Наведемо приклад розмежування концептів з погляду їхнього темпорального наповнення за лінією категорії модальності. Будь-який концепт, який входить до фреймів давноминулої та минулої дії, може реалізуватися за посередництвом котроїсь з минулих темпоральних форм (абсентив-перфект, претерит, визначений імперфект, невизначений імперфект, абсентивний визначений імперфект, абсентивний невизначений імперфект – граматичні засоби, які реалізують концепти, пов'язані з простою минулою дією; плюсквамперфект I, плюсквамперфект II, абсентивний плюсквамперфект – граматичні засоби, які реалізують сукупність концептів, пов'язаних з давноминулою дією; отже, перша група концептів пов'язана з другою групою таксисними і дейктичними відношеннями), так само, як і за посередництвом презенса.

Використання презенса для позначення минулої дії, тобто фактична локалізація мовцем минулої дії начебто в теперішньому відтинку часу, пов'язана з реалізацією такої модальної функції, як актуалізованість дії – інтерпретація мовцем минулої дії як такої, що є релевантною, актуальною для моменту комунікації (так званий “нарративний презенс”). Використання презенсних форм на позначення минулої дії, яка є темою нарративного дискурсу, спостерігається в багатьох мовах (наприклад, форма теперішнього часу в українській мові, форма теперішнього перфекта в англійській мові [Штелинг 1996: 149-166]). Як цілком слушно зазначає Ю.С.Маслов, використання форм теперішнього часу для позначення минулих подій пов'язане з особливою жвавістю й наочністю оповідання [Маслов 2004: 114]. У турецькому нарративному дискурсі в описуваній функції можуть використовуватися як презенс, так і аорист, причому обидві форми постають як тотожні, а в основі вибору однієї із зазначених форм лежить модальний компонент [Сорокін 2003-1; Сорокін 2005-1].

Під час позначення минулої дії виходимо з тієї передумови, що одна й та сама дія може інтерпретуватися мовцем як така, що відбулася в недалекому минулому, й тоді для її позначення використовується якась з простих претеритних видо-часових форм, або як така, що, на погляд мовця, сталася (дуже) давно, – і тоді мовець використовує одну з плюсквамперфектних видо-часових форм. Наприклад, коли адресант нагадує адресатові про певну минулу дію – передусім про досі невиконану обіцянку адресата щодо реалізації певної дії в майбутньому, – він удається до плюсквамперфекта II, який найчастіше супроводжується спеціальним лексичним маркером *hani*, наприклад: *Hani sana yüz milyon lira vermişim. Ne zaman geri vereceksin? – Пам'ятаєш, я тобі якось позичив сто мільйонів лір. Коли ти їх віддаси?* Використовуючи плюсквамперфект II мовець наче відсуває дію в далеке минуле, показуючи адресатові: “дія відбулася давно, й ти міг про це забути”. Використання даного концепту (давноминула з погляду мовця дія) пов'язане зі сферою ввічливості, а плюсквамперфект постає в таких випадках як маркер увічливості [Сорокін 2003-6: 113], однак сама темпоральна локалізація минулої дії в давноминулому відтинку часу пов'язана з модальним компонентом (інтерпретативним моментом). Разом з тим, варто відзначити, що розмежування концептів з погляду їхнього темпорального наповнення за модальними характеристиками не є частотним явищем і може зустрічатися, крім описаного випадку використання нарративного презенса й плюсквамперфекта як маркера ввічливості, для реалізації незначної кількості концептів.

Набагато регулярнішими й частотнішими є випадки, коли категорія модальності справляє вплив на розмежування концептів з погляду їхнього аспектуального наповнення. Нагадаймо, у турецькій мові наявні два інваріанти аспектуального значення – процесуальність і фактичність, які реалізуються під час комунікації у вигляді низки конкретних варіантів, а саме: 1) для інваріанта процесуальності існують такі варіанти, як континуальність (яка у свою чергу членується на два концепти – актуально-тривала та неактуально-тривала дія), хабітативність (поділяється на два концепти – хабітативна об'єктивно зумовлена (природна) і хабітативна суб'єктивно зумовлена дія), перманентність. Крім того, між конкретними варіантами аспектуальних значень існують медіальні варіанти – континуально-хабітативна і континуально-перманентна дії, які переважно зустрічаються в площині минулого часу; 2) для інваріанта фактичності існують такі варіанти, як загальнофактичність (поділяється на концепти: власне загальнофактична, загальнофактична тривала – регулярна або перманентна, загальнофактична сумарна) і перфектність, яка виявляється насамперед як стагальна. Вище ми зазначали, що властивістю турецької мови є існування синкретичних форм, які реалізують аспектуальні та темпоральні функції нерозчленовано, а також і дискретних перифрастичних форм, завдяки яким стають можливими видові протиставлення не лише в площині минулого й майбутнього, але й теперішнього часу (в основному це значення перфектності).

Наведімо приклад розмежування концептів з погляду їхнього аспектуального наповнення з огляду на модальні характеристики: до фрейму минулої дії входять декілька концептів, які розмежовуються лише на аспектуальному рівні, як-от минула актуально-тривала дія (дія, яка тривала в певний момент у минулому – у точці відліку) і минула загальнофактична тривала

дія (дія, яка тривала в певний момент або відтинок часу в минулому, але розглядається мовцем як факт). Між двома названими концептами немає жодних темпоральних відмінностей, оскільки обидва вони позначають дію, яка сталася в минулому відтинку часу, а демаркаційна межа між ними проходить лише на аспектуальному рівні й актуалізація того чи іншого видового значення залежить лише від того, як мовець інтерпретує минулу дію. Так, висловлення *Y 1998 році я грав у "Фенербахче"* може бути перекладене як *1998 yılında Fenerbahçe'de oynadım* і *1998 yılında Fenerbahçe'de oynuyordum*. У першому варіанті перекладу мовець розглядає минулу дію як факт, не зосереджуючи увагу реципієнта на її континуальному характері, у другому варіанті мовець експлікує саме актуальну тривалість дії – її розгортання в певний момент; така маніфестація континуальності може бути формально незалежною або залежною від іншої минулої дії – у другому випадку дискурс продовжиться висловленням, в якому буде наявна фактична констатація іншої минулої дії, що відбулася на фоні минулої актуально-тривалої дії (див. також [Кузнецов 2000: 288]).

Насамкінець повернімося до ядра ФСП модальності – власне категорії модальності; в її основі перебуває сукупність модальних функцій, які самі по собі (автономно від інших семантичних категорій і ФСП) є релевантними для диференціації концептів і формальних засобів, за посередництвом яких вони реалізуються. Унаслідок проведеного дослідження виведено набір модальних функцій, релевантних для темпорально-аспектуального комплексу турецької мови: 1) абсентивність / презентивність – ці модальні функції релевантні для розмежування презентивних й абсентивних видо-часових форм. Усі видо-часові форми дієслова в турецькій мові (за винятком абсентив-перфекта в деяких реалізаціях [Сорокін 2003-3]) є презентивними, тобто позначають дію, про яку мовець судить з власного досвіду або з достовірних джерел. Усі ці форми (крім претерита) мають корелятивні форми, марковані експонентом *-miş*, які є абсентивними, тобто позначають дію, про яку мовець судить зі слів іншої особи / осіб (так звана "чужослівність"). Причому слід зауважити, що абсентивність / презентивність релевантна не лише для дієслівних, але й для іменних висловлень; 2) інтентивність / спонтанність / потенційність – ці модальні функції релевантні для розмежування тих корелятивних видо-часових форм, які відносять дію до однієї часової площини (передусім ідеться про фрейм майбутньої дії). У турецькій мові існують три форми – дві з них видо-часові, – які позначають майбутню дію (футурум, аорист і дезидератив), а демаркаційна межа між ними залежить від того, як мовець інтерпретує майбутню дію: а) як таку, що є потенційною / можливою; б) таку, що є заздалегідь запланованою (інтентивною) або закономірною / об'єктивною; в) таку, що є спонтанно запланованою (ідея виконати дію виникає в момент комунікації); 3) припущення / ствердження – ці модальні функції виходять на перший план у тому разі, коли мовець висловлює одночасно ствердження, припущення й сумнів у реалізації дії. Причому залежно від стильової належності дискурсу, до складу якого входить висловлення, експлікуватися може один або всі сукупно модальні компоненти описаної функції. Формальним показником цієї модальної функції є формант *-dir*, який додається як до іменних, так і до дієслівно-часових основ (за деякими винятками). Принагідно зазначимо, що традиційно в тюркології формант *-dir* розглядається як афікс предикативності третьої особи однини й відмежовується від так званого форманта "стверджувальної модальності", розглядаючись як омонімічний йому. Проте ця теза не відповідає дійсності, оскільки очевидно, що ми маємо справу з одним і тим самим афіксом предикативності; зазначмо, разом з тим, що основним формантом предикативності третьої особи однини є нульовий показник, а афікс *-dir* експлікується лише у випадку необхідності маніфестації мовцем модальної семантики ствердження і / або припущення (*kuvvetlendirme ve ihtimal*). Стверджувальний афікс присудковості протиставляється абсентивному афіксові присудковості *-miş*, про який ми згадували в першому пункті.

Підсумовуючи сказане вище, доходимо таких загальних висновків: 1) у межах функціонального дослідження вважаємо нерелевантною дихотомію "епістемічна модальність" – "деонтична модальність", оскільки лише перша є власне модальністю в прямому сенсі цього поняття. Модальність являє собою семантичну (поняттєву) категорію, яка виражається за посередництвом

сукупності засобів (лексичних, граматичних) і пов'язана з "людським чинником" – інтерпретацією мовцем фрагмента екстралінгвальної дійсності. Натомість так звана деонтична модальність являє собою відношення дії до реальності і є гетерогенним явищем, окремі елементи якого мають розглядатися в межах різних функціонально-семантичних полів. Деонтичність (тобто фактичність або контрфактичність) дії та її окремі елементи (імпресивність, оптативність, кондиціональність) можуть бути пов'язані з темпорально-аспектуальним комплексом, а можуть утворювати й окремі ФСП. Модальність і деонтичність у турецькій та українській мові значно різняться як на рівні формальних засобів реалізації, так і на семантичному й функціональному рівнях. Недоцільним є виділення деонтичності ("суб'єктивної модальності") як окремої семантичної категорії й включення її до сфери модальності; 2) згідно із запропонованою класифікацією українську віднесено до "немодальних мов", для яких модальний компонент у висловленні не має ключового значення, натомість турецьку зараховано до "модальних мов", оскільки фактично в будь-якому вербальному висловленні наявний модальний (інтерпретативний) компонент, який є релевантним для адекватного відображення предмета висловлення; 3) для турецької мови релевантною є також диференціація категорії модальності, з одного боку, і категорії аспекту, з іншого боку. Під другою, яка в турецькій мові має афіксальне вираження, мається на увазі протиставлення дії за лінією "ствердження – заперечення – можливість – неможливість"; 4) ядро ФСП модальності в турецькій мові являють автономні модальні функції, які самі по собі релевантні для розмежування концептів і формальних засобів, які слугують для їх реалізації. На периферії ФСП модальності перебувають ті функції, які за своїми семантичними характеристиками є темпоральними або аспектуальними, але для диференціації яких істотним є модальний компонент. У цьому полягає взаємодія ФСП модальності з ФСП темпоральності й аспектуальності в межах темпорально-аспектуального комплексу турецької мови. Модальні функції в турецькій мові реалізуються в основному за посередництвом граматичних засобів і, рідше, лексичних, які, проте, частіше використовуються разом з відповідними граматичними засобами. В українській мові простежується трохи інша ситуація: модальні функції реалізуються насамперед за допомогою лексичних засобів і лише в дуже обмежених випадках – граматичних, а випадки взаємодії модальності й інших семантичних категорій темпорально-аспектуального комплексу є досить незначними. Крім цього, в турецькій та українській мовах різниться набір модальних функцій: якщо для турецької мови ключовими є такі модальні функції, як презентивність / абсентивність, інтензивність / потенційність, ствердження / припущення, то для української мови вони не є релевантними й можуть експлікуватися лише в деяких комунікативних ситуаціях за посередництвом лексичних або, рідше, лексико-граматичних засобів. Загалом слід відзначити, що ФСП модальності в українській мові є значно вужчим і збідненим з погляду засобів і функцій порівняно з аналогічним ФСП в турецькій мові.

Серед перспектив подальших функціонально-типологічних досліджень темпорально-аспектуального комплексу турецької та української мов перебувають дослідження системи дієприслівників і дієприкметників та їх темпоральних і аспектуальних характеристик, а також окремих дієвих фреймів.

Література

- Аровина П.С., Сурова В.И. (1974). Учебник турецкого языка. – М.: Изд-во МО СССР.
- Балли Ш. (1955). Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной л-ры.
- Бондарко А.В. (1971). Вид и время русского глагола (значение и употребление). – М.: Просвещение.
- Бондарко А.В. (1983). Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука.

- Бондарко А.В. (1984). Функциональная грамматика. – М.: Наука.
- Бондарко А.В. (2002). Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка). – М.: Языки славянской культуры.
- Кононов А.Н. (1956). Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР.
- Кононов А.Н. (1980). Заметки по морфологии турецкого языка (I) // Советская тюркология. – № 2. – С. 14-27.
- Кононов А.Н. (1980). Заметки по морфологии турецкого языка (II) // Советская тюркология. – № 3. – С. 3-14.
- Красных В.В. (2002). Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис.
- Кубрякова ... (1991). Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука.
- Кузнецов П.И. (1982). Система функциональных форм глагола в современном турецком языке // Советская тюркология. – 1982. – № 1. – С. 3-18.
- Кузнецов П.И. (2000). Учебник турецкого языка. Завершающий курс. – М.: Муравей-Гайд
- Кузнецов П.И. (2000). Учебник турецкого языка. Начальный курс. – М.: Муравей-Гайд.
- Кузнецов П.И. (1974). Частотность употребления функциональных форм турецкого глагола // Советская тюркология. – № 3. – С. 87-95.
- Любимов К.М. (1949). Образование, значение и употребление времён в турецком языке: Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. – М.: МГУ.
- Любимов К.М. (1970) Система грамматических времен в современном турецком языке // Советская тюркология. – № 2. – С. 44-63.
- Майсак Т.В., Татевосов С.Г. (1998). Вид и модальность: способы взаимодействия (на материале цахурского языка) // Типология вида: проблемы, поиски, решения: Материалы Междунар. науч. конф. / Отв. ред. М.Ю.Черткова. – М.: Языки русской культуры.
- Маслов Ю.С. (2004). Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. – М.: Языки славянской культуры.
- Михайлов М.С. (1965). Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола. – М.: Наука.
- Сорокін С.В. (2003)-1. Турецький презенс у функціональному аспекті // Проблеми семантики слова, речення, тексту. – № 9. – С. 336-343.
- Сорокін С.В. (2003)-2. Концепт перфектності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я. – № 42. – С. 133-137.
- Сорокін С.В. (2003)-3. Концепт абсентивності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я. – № 43. – С. 233-236.
- Сорокін С.В. (2003)-4. Аспектуальні та темпоральні характеристики турецького імперфекта // Проблеми семантики слова, речення, тексту. – Вип. 11. – С. 115-121.
- Сорокін С.В. (2003)-5. Категорія перфекта в турецькій мові (функціональний та лінгвокогнітивний аспекти) // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. V. – Ч. 2. – С. 266-275.
- Сорокін С.В. (2003)-6. Категорія плюсквамперфекта в турецькій мові // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – Вип. 3. – С. 108-114.
- Сорокін С.В. (2005)-1. Турецький аорист у функціональному аспекті // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури. – Вип. 8. – С. 29-35.
- Сорокін С.В. (2005)-2. Функціонально-комунікативні характеристики системи футуральних видо-часових форм турецької мови // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 11. – С. 172-180.
- Халимоненко Г.І. (1997). Турецька мова. – К.: ВРЦ “Київський університет”.
- Штеллинг Д.А. (1996). Грамматическая семантика английского языка: Фактор человека в языке. – М.: МГИМО-Черо.

Adıgüzel H. (1994). Türk Dünyası Okuları İçin Kısa Dilbilgisi Kitabı. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ediskun H. (1985). Türk Dilbilgisi. – İstanbul: REMZİ Kitabevi.

Gencan T.N. (2001). Dilbilgisi. – Ankara: AYRAÇ Yayınevi.

Gencan T.N. (1966). Dilbilgisi. – İstanbul: Ahmet Sait Basımevi.

Hengirmen M. (1999). Türkçe Dilbilgisi. – İstanbul: Engin Yayınevi.

Sorokin S.V. (2003). Türkçe’de İşlevsel Dilbilgisi Araştırmaları // Ёылдыз. – № 3. – S. 95-102.

Довідники

ЛЭС (1990). Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия.

ЕУМ (2000). Українська мова. Енциклопедія. – К.: В-во “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана.